

Vol 3 Issue 12 June 2014

ISSN No :2231-5063

International Multidisciplinary
Research Journal

Golden Research
Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Welcome to GRT

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2231-5063

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Anurag Misra DBS College, Kanpur	George - Calin SERITAN Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences AL. I. Cuza University, IasiMore
Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania		

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University,Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra Maulana Azad National Urdu University
	Sonal Singh, Vikram University, Ujjain	

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.net

GRT

मराठी गझल तंत्र आणि मंत्र : एक विचार

संजय संभाजी लांडगे

सहयोगी प्राध्यापक, अ.आर. बुर्ला कॉलेज, सोलापूर.

सारांश :- आजचे वातावरण गझलकाव्याला अनुकूल आहे. कारण नव्यापिढीची मनं आता कुठं मुक्त होऊन स्वच्छंदी बनली आहेत. 'गझल' हा काव्यप्रकार आपल्या अंगभूत शक्तीमुळे दिवसेंदिवस अधिक लोकप्रिय होऊ लागलेला आहे. परंतु गझल विषयक पुरेशी किंवा काहीच माहिती नसल्यामुळे कोणतीही रचना अनेकवेळा 'गझल' म्हणून सादर केली जाते. 'गझल' हा एक उत्कृष्ट काव्यप्रकार आहे. याबद्दल डी.एन. गांगण म्हणतात- 'गझलबद्दल चित्रविचित्र गैरसमज आहेत. गझल ही कवितेहून वेगळी आहे. हा यातला पहिला गैरसमज वास्तविक गझल हा कवितेचाच एक फॉर्म आहे. आणि ती सर्वार्थानं कविताच आहे.'¹

प्रस्तावना :-

गझल लिहिणारा आधी उत्तम कवी असला पाहिजे ही गझलेची महत्वपूर्ण बाजू आहे. त्याचबरोबर गझल लिहिणाऱ्याला आधी वृत्तात कोणतीही चूक न करता लिहिता आले पाहिजे. गझलमध्ये शेवटपर्यंत एकच वृत्त वापरले पाहिजे. या प्राथमिक बाबी गझल लिहिण्यासाठी महत्वपूर्ण आहेत.

'गझल' अरबीतून फारशीत आली. फारशी भाषिकांनी खऱ्या अर्थाने तिचा विकास केला आणि मग सुमारे ४०० वर्षांपूर्वी उर्दू भाषेत फारशीतून गझल आली. आज तुर्की, पंजाबी, सिंधी, पश्तो, हिन्दी आणि हिन्दीच्याच बोलीभाषा, असलेल्या अवधी, ब्रज, भोजपूरी इत्यादीत गझला लिहिल्या जात आहेत. गेल्या ६०-७० वर्षांपासून गुजरातीमध्ये गझल एकजीव झालेली आहे. आता तर महाराष्ट्रामध्येही मराठीतून गझला अवतरू लागल्या आहेत.

परंतु यापूर्वीच मराठीमध्ये अनेक कवींनी गझल मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मराठी साहित्यात मोरोपंतांनी 'रसने न राघवाच्या' हा पहिला गझल लिहिला. ना.ग. जोशी यांच्या म्हणण्यानुसार 'जगण्यापका प्रभूला' हा त्यांच्याही आधीचा गझल आहे. गझल हा फारशी मधून मराठीने उसना घेतलेला काव्यप्रकार मराठीत चांगलाच रुळला आहे. परंतु अस्सल गझलचे स्वरूप अजूनही मराठीत आलेले नाही ते फारशीतच सापडते.²

उर्दूतही गझलेला चांगलाच सूर गवसला आहे. उर्दू तर गझल खोलवर रूजली आहे. फारशी-उर्दूतील गझल गझलेच्या सर्व गुणवैशिष्ट्यांनी नटली आहे. हे सर्व गुणविशेष मराठी गझलमध्ये दिसून येतातच असे नाही. साधारणतः मराठी गझल अक्षरसंख्येचे बंधन पाळते कारण मात्रा संख्या सारखी असूनही अक्षर संख्या सारखी नसेल तर गझलचे वजन त्या रचनेला येत नाही. मात्र माधव ज्युलियन हे एक प्रयोगशील कवी होते. फारशी भाषेचा अभ्यास केलेल्या माधवरावांना 'गझल' या काव्यप्रकाराने आकर्षित केले. त्यांनी 'गज्जलांजली' हा केवळ गझलांना वाहिलेला काव्यसंग्रह १९३३ मध्ये प्रकाशित केला. रविकिरण मंडळातील कवींनी तो अधिक लोकप्रिय केला. माधवराव पटवर्धन, भाऊसाहेब पाटणकर, रामभूष्या दाते, रमेश तेंडूलकर, पु.ल. देशपांडे, मंगेश पाडगावकर, सुरेश भट, गंगाधर महाम्बरे इ. अनेक नामवंतांनी गझल विषयीचे आपले विचार वेळोवेळी प्रकट केलेले आहेत.

'गझल' या शब्दाचा अर्थ रमणीच्या प्रेमासंबंधी बोलणे असा होतो. त्यामुळेच गझलमधून प्रामुख्याने प्रेम विषयक भावनाच व्यक्त झालेली असते. सरळ साध्या भाषेत प्रेम भावनेचे वर्णन असलेला गझल हा चांगला गझल समजला जातो. गझलमध्ये नाट्यांश असतो. गझलमध्ये शब्द चतुःकृती असते. कल्पनांचे बेभान उड्डाण असते. कमीत कमी शब्दांत आशय व्यक्त करण्याची शिकस्त असते. गझलमधील भावना उत्कटतेने व्यक्त होते. म्हणूनच गझलचे वेगळेपण ठळकपणे दिसून येते.

मराठीत आज अनेक कवी गझल लिहित आहेत. परंतु खऱ्या अर्थाने मराठीत गझल रूजविण्याचे आणि मराठी गझलमय करण्याचे काम सुरेश भट यांनी केले. सुरेश भट यांच्या उत्स्फूर्त गझल लेखन प्रेमांमुळे आणि सादरीकरणामुळे मराठी रसिकांना गझलेचे खरे स्वरूप आणि सौंदर्य कळाले आणि त्यामुळेच असंख्य रसिक श्रोते मराठी गझलेचे वेडे झाले. याचे श्रेय सुरेश भट यांनाच द्यावे लागते. आज मराठीत अनेक कवी गझल लिहित असले तरी आणि त्यांना रसिक दाद देत असले तरी फार थोड्यांनाच गझलचे सौंदर्यमर्म माहित आहे. त्यामुळे एक खोटे खोटे गझल प्रेम निर्माण झाले आहे. गझलेच्या सौंदर्याविषयी बरेच संप्रभम आहेत. खरे तर 'गजल' हा मुळ अरबी शब्द आहे. तो ख्रीलिंगी आहे. हा शब्द जसाच्या तसा फारशीत आला तो ही ख्रीलिंगी म्हणूनच आणि मराठीत 'गजल' या शब्दाला 'गझल' हे रूप मिळाले. 'गझल' हा शब्द मराठीत सुद्धा ख्रीलिंगी आहे. गझल ही एक सुंदर रचना असते. नेहमीची कविता सलग असते. तिचे एक सूत्र असते. म्हणून ती उलगडत जाते. परंतु गझल उलगडत नसते. कारण गझलेतील प्रत्येक शेर म्हणजे एक स्वतंत्र कविताच असते. या प्रत्येक शेराचा आशय स्वतंत्र असू शकतो. किंवा संवेदना एकाच भार किंवा एकच मुड असलेले सर्व शेर असू शकतात. गझलेच्या फॉर्ममध्ये उलगडत जाणारी सलग कविता लिहिली जाऊ शकते. पण ती कविताच असते. गझल नव्हे! कारण गझलेतील प्रत्येक सुटा शेर म्हणजे एक स्वतंत्र कविताच असते. एकाच गझलेमधून विविध विषय हाताळले जाऊ शकतात. परंतु त्यामुळे सलगता राहात नाही. प्रवाह खंडीत होतो, आणि रसभंग होतो असा एक आक्षेप घेतला जातो. तर गझलेच्या सौंदर्याशाखाविषयीही काही मंडळी आक्षेप घेतात. गझलसंबंधी असे अनेक प्रकारचे आक्षेप घेतले जातात. समीक्षक अभ्यासक यांच्यामध्ये विविध प्रकारची मत-मतांतरे आहेत. त्या वादाच्या मुद्यामध्ये न शिरता गझल तंत्र काय आहे याकडे आपणाला अधिक लक्ष द्यावयाचे आहे. चांगली यशस्वी अर्थपूर्ण प्रभावी परिणामकारक गझल व त्यातील ताकदीचे शेर कोणत्याही कवी संमेलनात व छापील स्वरूपातही प्रभावी ठरतात. बाजी मारून जातात हे ही तितकेच खरे.

गझल म्हणजे काय?

एकाच वृत्तातील एकच यमक (काफिया) आणि अत्यंयमक (रदीफ) असलेल्या प्रत्येक दोन-दोन ओळीच्या पाच किंवा त्याहून अधिक कवितांची बांधणी म्हणजे गझल होय. गझलेमधील ह्या प्रत्येक दोन ओळींच्या कवितेला आपण 'शेर' म्हणतो कुणी शेरालाच द्विपदी म्हणतात. गझलेतील प्रत्येक शेर हा एक संपूर्ण अभिव्यक्ती असलेली स्वतंत्र व सार्वभौम कविताच असते. एकाच गझलेत विविध विषय हाताळले जाऊ शकतात. किंवा एकच संवेदना एकच भाव किंवा एकच मुड असलेले सर्वशेरा असू शकतात. मात्र गझलेतून कोणताही शेर बाहेर वेगळा काढून त्याचे चिंतन केले तर मागचा पुढचा कोणताही संदर्भ नसूनही तो शेर म्हणजे एक संपूर्ण अभिव्यक्ती एक वेगळी कविताच असल्याचे दिसून येते. नेहमीची कविता ही सलग असते ती उलगडत जाते पण गझल उलगडत नसते, चढत जाते हे खरे गझलेचे वेगळेपण आहे. याबद्दल गझल सम्राट गालीब म्हणतात, " 'गझल' मध्ये अभिव्यक्त झालेल्या कल्पनात किंवा मनोवस्थांत कोणत्या तरी स्वरूपाचं ऐक्य असावं, संगती असावी अशी अपेक्षा त्यांनी बाळगू नये. सर्वसाधारण समजूती प्रमाणे गझल ही (एकसंध) कविता नाही. आपल्या मुक्त अविष्कारानं आश्चर्य मुग्ध करणाऱ्या गंभीर विषयाकडून केवळ मनोरंजनात्मक रंग विषयाकडून झेप घेणाऱ्या आणि चिंतनाकडून नाजूक मनोवस्थाकडून प्रवास करणाऱ्या पद पंक्तीची ती एक शृंखला आहे. या गझलचे प्रत्येक दोन चरण स्वयंपूर्ण असतात. समर्थपणे आणि सौंदर्यपूर्ण रितीनं स्वयंपूर्ण रूपातला 'मुख्याशय' अभिव्यक्त झाला असेल तर आधी किंवा नंतर कसलीही जोड देण्याची आवश्यकता उरत नाही म्हणून रसिक वाचकांनी प्रत्येक दोन ओळींचा द्विचरणीचा स्वतंत्रपणे प्रत्यय घ्यावा आणि एका वेगळ्या व नव्या सृष्टीकडून प्रवास केल्याप्रमाणे पुढल्या दोन ओळींचा आस्वाद घ्यावा. ³¹

म्हणजेच नेहमीची कविता आणि मराठी गझल ह्यात अनेक कवितांची एकाच फॉर्ममध्ये बांधणी व मांडणी आणि प्रत्येक शेराचे कविता म्हणून स्वतंत्र अस्तित्त्व असते. हा महत्त्वाचा व मुलभूत फरक समजून घेतला पाहिजे.

असे हे मराठी गझलेचे तंत्र आणि मंत्र समजल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने मराठी गझल समजली आणि लिहिता येईलच असे म्हणता येणार नाही. म्हणून सर्वात प्रथम ते समजून घेतले पाहिजे तरच मराठी गझल आपणाला सहज अवगत होईल असे वाटते.

डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात- "गझलाची स्पना अशी असते की ती, एकदम काळजाला हात घालते... गझल मधून केवळ प्रेम भावना व्यक्त केली जाते असा एक गैरसमज आहे. कदाचित बहुसंख्य गझलांमधून प्रणय व्याकुळ निःश्वास उत्कटतेनं मुखादित झालेले असतात म्हणून हा समज झालेला असावा वस्तुतः कोणताही हृदयास्तव भाव या काव्यप्रकाराला वर्ज्य नाही. ³²

गझलेचा आकृतीबंध :-

गझलेचा आकृतीबंध गझलेसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तो समजणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्याशिवाय गझल लिहिता येणार नाही.

गझलच्या रचनातंत्रात सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे रदीफ व काफिया होय. रदीफ व काफिया यांच्यामुळे एखाद्या काव्यरचनेला गझलचे रूप प्राप्त होते. पहिल्या शेरालाच 'मतला' म्हणतात प्रत्येक शेर दोन ओळींचा असतो. पहिल्या शेरालाच म्हणजेच मतल्याच्या शेराला दोन्ही ओळींमध्ये यमक (काफिया) व अत्यंयमक (रदीफ) असतो या घटकांमुळेच गझलेला आकृतीबंध प्राप्त होतो या आकृतीबंधालाच 'जमीन' असे म्हणतात-

उदाहरणार्थ-

माझ्याच गझलेतील हा एक शेर पहा
आजकाल चोहिकडे शहाणेही चळायला लागले
माणसाचे कालचक्र असे कसे वळायला लागले

ह्या गझलेतील मतल्याच्या या शेराला दोन्ही ओळीत 'चळायला' आणि 'वळायला' अशी यमके आहेत. आणि 'लागले' हे अत्यंयमक उर्फ रदीफ आहे. आणि एकच मात्रावृत्त आहे. गझलेच्या पहिल्या शेराला म्हणजेच मतल्यात दोन्ही ओळीत यमक व अत्यंयमक आलेले आहे. पण मतल्यानंतर येणाऱ्या प्रत्येक शेराला दुसऱ्या ओळीत यमक आणि अत्यंयमक येत असते-

उदाहरणार्थ-

चांदणराती रोज या सौंदर्याची विक्री चाले इंधे
चितेवरून जिवंत प्रेते आज पळायला लागले

गझलेच्या पहिल्याच शेराला तिचा आकृतीबंध तिची 'जमीन' स्पष्ट होते. कारण पहिल्या शेराला गझलेचे वृत्त यमक आणि अत्यंयमक स्पष्ट होते. यासंबंधी सुरेश भट म्हणतात-

'शेराला जे सांगायचे असते त्याची प्रस्तावना म्हणजे पहिली ओळ असते तर दुसरी ओळ म्हणजे पहिल्या ओळीतील प्रस्तावनेचा उत्कट व प्रभावी समारोप असतो म्हणून शेर लिहिताना दुसरी ओळ लिहिणे हे अधिक जबाबदारीचे व अधिक अवघड काम असते. ³³

नुसते यमक व अत्यंयमक आणि वृत्तसाधून दुसरी ओळ जमत नसते. तर ती ओळ जे सांगायचे आहे त्याचा शेवट असल्यामुळे तेवढ्याच ताकदीने पण सहज आली पाहिजे हे सर्व साधले तरच शेर परिपूर्ण व अर्थबोधक होतो व त्याला वजन प्राप्त होते.

आता या सर्वाविषयी थोडेसे स्पष्टीकरण असे की या गझलेमध्ये प्रत्येक शेराला शेवटी आलेला 'लागले' हा यमकबद्ध शब्द म्हणजे 'रदीफ' होय. आणि या शब्दाअगोदर आलेले 'चळायला', 'वळायला', 'पळायला' हे शब्द व त्यातील 'या' हा वर्ण (यमक) म्हणजे काफिया होय. येथे 'या' यमक आला म्हणून काफिया जमला असे नसून त्या यमकाच्या अगोदर आलेले वर्ण ही विशिष्ट प्रकारचे आहेत. हे लक्षात घेतले पाहिजे. 'या' ह्या यमकापूर्वी 'अ' ध्वनीचे वर्ण आले आहेत. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने काफिया साधला गेला आहे. अशाप्रकारे काफिया साधणे ही एक अवघड कला आहे. त्यालाच स्वरचिन्ह म्हणजे अलामत असे म्हणतात-

स्वरचिन्ह म्हणजेच अलामत होय :-

गझलेचे आकृतीअंग पहिल्या शेराला स्पष्ट झाल्यानंतर म्हणजे तिची 'जमीन' निश्चित झाल्यानंतर यमक म्हणजेच काफिया आपल्या वैशिष्ट्यासह शेवटपर्यंत कायम राहतो. गझलेतील काफियाचे शब्द बदलतात पण पहिल्या शेरातील वैशिष्ट्यच नंतरच्या शेरातील प्रत्येक दुसऱ्या ओळीमध्ये कायम राहते.

जसे उदा. -

कालचा पाऊस तू सजणी विसरून जा
फुलला बहार तू जीवनी विसरून जा
राहिली ना रित झूरायची मनी
आसवात माझ्या दूर तरून जा
काळीज जखमा का जपल्या काल
घायाळ आज ओटी तू भरून जा
नको सांगू चांदणी चंद्रगारवा
मोरपिसांनी काळीज धरून जा
उरल्या सुरल्या आयुष्याचे माझ्या
चोरून शिल मन पखरून जा
आला ना गंध तुजला चंदनाचा
कोळसेच तू मनात भरून जा

या गझलेतील विसरून, विसरून, तरून, भरून, धरून, पखरून, भरून हे शब्द म्हणजेच रदीफ कायम राहतो. गझलेत आलेला अंत्ययमक म्हणजे रदीफ शेवटपर्यंत कायम राहतो. तो बदलत नाही. रदीफ हा गझलेतील पहिल्या शेराच्या दोन्ही ओळीत येतो. तसेच त्यानंतर येणाऱ्या प्रत्येक शेराच्या दुसऱ्या ओळीत तो काफिया नंतर येतो. जसे की- विसरून जा... विसरून जा... तरून जा... भरून जा... धरून जा... पखरून जा... भरून जा... या सर्व अंत्ययमकामधील स्वरचिन्ह हे 'अ' आहे ते महत्वाचे आहे. अशाप्रकारे गझलेच्या पहिल्या शेराला म्हणजेच मतल्यात गझलेचा आकृतीबंध म्हणजेच 'जमीन' म्हणजेच वृत्त-यमक-आणि अंत्ययमक ठरत असते त्याप्रमाणे त्या जमिनीत अंगभूत असलेल्या यमकाचे उर्फ काफियाचे स्वरूप त्यातील स्वरचिन्हावरून ठरते त्या स्वरचिन्हालाच 'अलामत' असे म्हणतात म्हणूनच अलामत समजून घेणे गरजेचे वाटते.

यमकाच्या म्हणजेच काफियाच्या शेवटच्या न बदलणाऱ्या एका अक्षराअगोदर अथवा एकाहून अधिक अक्षरा अगोदर येणाऱ्या एका विशिष्ट अक्षरात जो न बदलणारा स्वर असतो त्यालाच 'स्वरचिन्ह' अथवा 'अलामत' असे म्हणतात.

उदा. -

कालचा पाऊस सजणी विसरून जा
फुलला बहार जीवनी विसरून जा
राहिली ना रित झूरायची इथे
आसवात माझ्या आज उतरून जा

वरील शेराला आलेली यमके म्हणजेच काफिया याचे जर आपण विचारपूर्वक निरीक्षण केले तर आपणाला दिसून येईल की, विसरून-विसरून-उतरून या तिन्ही यमकात 'रून' ही शेवटची अक्षरे बदलत नाही मात्र त्या आधी येणाऱ्या विसरून मधील 'स' पुन्हा विसरून मधील 'स' तर उतरून मधील 'त' या अक्षरात हटकून 'अ' हा स्वर आला आहे. यालाच अलामत असे म्हणतात. क्वचित प्रसंगी 'अ'च्या जागी 'ह्रस्व 'इ' किंवा 'उ' देखील स्वर वापरला जातो. परंतु तो एक अपवाद मानण्यास हरकत नाही.

काफिया साधण्याचे ज्या कवीस कसब साधते त्याची गझल आकर्षक व यशस्वी होते कारण या काफियामुळे आणि पुढे येणाऱ्या रदीफमुळे त्या अंतिम चरणात यमक व अनुप्रास साधल्याने जे नाद सौंदर्य निर्माण होते ते श्रोत्यांच्या कानावर, मनावर प्रभाव पाडते. परंतु काफियाने शब्द केवळ यमकबद्ध व अनुप्रासात्मक असून चालत नाही तर ते अर्थभरीतही असावे लागतात. अशा शब्दाची निवड करण्यासाठी कवी हा शब्दप्रभू असावा लागतो.

अंत्ययमक (रदीफ) नसलेली गझल :-

काही गझलात अंत्ययमक म्हणजे रदीफ नसते अशा गझलांना 'गैर-मुरदफ' म्हणतात माझ्याच एका 'गैर-मुरदफ' गझलेचे शेर नमुना दाखला पहा-
पाऊस पडल्या सुगंधाचा मनात उठला कहर
पाऊस झडल्या रंगाची मनात दाटली लहर
रिमझिम झुरते तुझ्याचसाठी श्रावण नक्षी
झडतो रात्रदिन माझा भावडाच बहर
भोवऱ्यातल्या सरोजास जपती माझे हात
फिरून कसे थकले आता जीवन रंग प्रहर

येथे मतल्याच्या पहिल्या शेराला 'कहर' आणि 'लहर' ही दोन यमके दोन्ही ओळीत आहेत. नंतरच्या शेरालाफक्त दुसऱ्या ओळीत 'बहर' आणि तिसऱ्या शेराच्या दुसऱ्या ओळीत 'प्रहर' ही यमके आहेत. मात्र यमक आल्यानंतर अंत्ययमक म्हणून कोणताही शब्द येत नाही. म्हणून अशा गझलांना 'गैर-मुरदफ' गझल असे म्हटले जाते याही प्रकारात

गझल लिहिली जाऊ शकते.

मिसरा :-

शेरातील प्रत्येक ओळीला 'मिसरा' असे म्हणतात. पहिल्या ओळीला 'उला मिसरा' म्हणतात तर दुसऱ्या ओळीला 'सानी मिसरा' म्हणतात.

मक्ता :-

गझलेच्या शेवटच्या शेराला 'मक्ता' असे म्हणतात त्यात कवीचे टोपणनाव अथवा नाव असते 'मक्ता'. ही गझल कुणाची हे रसिकांना सांगत असते. पूर्वीच्या काळी छापखाने वर्तमानपत्रे, नियतकालिके नव्हती. त्या काळात गझल कुणाची हे समजण्यासाठी त्याचा वापर होत होता, पण आजची परिस्थिती वेगळी आहे. आज वर्तमानपत्रे, रेडिओ, टी.व्ही., पुस्तके व विविध प्रकारची माध्यमे या सर्व गोष्टीमुळे त्याची गरज राहिलेली नाही.

गझलांचा प्रमुख विषय प्रेम आणि शृंगार आहे परंतु गझल रचना कोणत्याही विषयावर होऊ शकते. फक्त त्या विषयाची अभिव्यक्ती ही गझल वृत्तात असली पाहिजे हे मात्र एक महत्वाचे बंधन आहे. ते पाळलेच पाहिजे.

'गझल केवळ प्रेमाची अथवा प्रेमभंगाची भावना व्यक्त करण्यासाठी नसून गझल कोणत्याही विषयावर लिहिली जाऊ शकते म्हणून गझलेचे विषय पारंपारिक विषय हाताळणारी शृंगार प्रधान सुधारणावादी, आधुनिक नवमतवादी राजकीय अथवा सामाजिक तसेच विनोद प्रधान व्यंगात्मक गझल इत्यादी असू शकतात.'^६

गझलेविषयी मतला, मक्ता, काफिया, रदीफ, शेर, मिसरा उलासानी इत्यादी ठराविक पारिभाषिक शब्दापुरतीची जुजबी माहिती असून चालत नाही, तर गझलेच्या या सर्वच अंगाची सूक्ष्म माहिती व तंत्राविषयी चांगला अनुभव व अभ्यास असणे गरजेचे असते. सुरेश भट म्हणतात- "गझल ही शेवट पर्यंत एकाच वृत्तात लिहायची असते आणि गझल हे वृत्त नाही हे अद्यापही अनेकांना समजलेले नाही. अभंग किंवा ओवी सारखी अक्षरवृत्ते सोडल्यास कोणत्याही वृत्तात गझल लिहिता येते."^९

सुरेश भट यांचा हा विचार यथायोग्य वाटतो. गझलेला विषयांचे बंधन ही घालता येणार नाही. कारण आज मराठी गझल वेगवेगळ्या विषयावरही लिहिली जात आहे.

गझलविषयी आणखी एक महत्वाची गोष्ट अशी की, नुसत्या रचना कौशल्यानेच यशस्वी गझल लिहिता येत नसते. गझलेचे नुसते तंत्र समजले आणि ते वृत्त (बहर) यमक (काफिया) आणि अंत्ययमक (रदीफ) इत्यादी तंतोतंत आमलात आणून काही मंडले तरीही प्रभावीपणे काहीही सांगता येत नाही. यालाच सुरेश भट म्हणतात- "असा शेर म्हणजे कोसळलेला शेर असतो अशा शेरांना 'शेर बराए शेर' म्हणतात. ह्याचा अर्थ-शेरासाठी शेर! अशा शेरास 'भरती का शेर' असेही म्हटले जाते. शेरात जे सांगायचे असते ते आधी सर्वात महत्वाचे असते आणि ते ही पर्यायी शब्द सापडणार नाहीत इतक्या कमीत कमी शब्दात सांगायचे असते."^८

म्हणूनच काव्य क्षेत्रातील सूज्ञ व अनुभवी मंडळी सहसा गझलेच्या वाटेला जात नाहीत.

गझल रचनेतील संज्ञा व स्वरूपाविषयी थोडेसे स्पष्टीकरण :-

गझलच्या रचनाबंधाचे स्वरूप समजावून घेताना गझलाच्या संदर्भातील काही उर्दू संज्ञांचा अर्थ समजावून घेतला पाहिजे त्या अशा-

- १) मिसरा- गझलच्या एकेका चरणाला 'मिसरा' म्हणतात.
- २) शेर- दोन चरण मिळून जे कडवे तयार होते त्याला 'शेर' म्हणतात.
- ३) मतला- गझलच्या पहिल्या शेरातील दोन ओळी मराठीत ज्याला द्विपदी म्हणतात, त्यालाच 'मतला' म्हणतात.
- ४) हुस्न मतला- पहिल्या शेरातील यमकाशी जुळणारा यमक पुढील शेरातील दुसऱ्या ओळीत जुळत असेल तर त्या चरणांनी बनलेल्या शेरांना 'हुस्न मतला' म्हणतात.
- ५) मतलासानी- गझलमधील प्रत्येक शेरातील दोन चरण समयक असतील पण पहिल्या शेराप्रमाणे मतला नसून स्वतंत्रपणे समयक असतील तर त्या शेरांना 'मतलासानी' म्हणतात.
- ६) मक्ता- गझलमधील शेवटच्या शेरात कवी आपले नाव गुंफतो त्यास 'मक्ता' म्हणतात.
- ७) जुवलमतवाले- काही कवी गझलातील सगळे चरण एकाच यमकात रचतात त्यांना 'जुवल मतवाले' म्हणतात.
- ८) बहर- वृत्ताला 'बहर' म्हणतात. उर्दूत १५ बहर आहेत. मात्र गझलला आमकेच वृत्त पाहिजे असे नाही.
- ९) काफिया- उपात्य यमकशब्द शब्द जो रदीफच्या अगोदर येतो त्यास 'काफिया' असे म्हणतात.
- १०) रदीफ- अन्त्य यमकानु प्रासात्मक शब्द म्हणजे ध्रुवशब्द म्हणजे रदीफ होय.

अशाप्रकारे उर्दूमध्ये वरील विशिष्ट शब्दांना गझल रचनाबंधाच्या बाबतीत विशिष्ट असे अर्थ प्राप्त झालेले आहेत व ते सर्वमान्य सर्वश्रुत आहेत. मराठीतही याप्रमाणे संज्ञांचे अर्थ लावूनच गझलचे रचनाबंध आकारास आले आहे.

गझल ही निर्दोष वृत्तात लिहिली पाहिजे :-

- ❖ प्रत्येक शेर म्हणजे एक स्वतंत्र कविताच असते. गझल उलगडत नसते. तर ती चढत्या क्रमाने चढत जाते. गझलेमधून कोणताही शेर स्वतंत्रपणे बाहेर काढून वाचल्यास ती एक संपूर्ण स्वतंत्र अभिव्यक्ती असणारी कविता असते.
- ❖ गझलेला विषयाचे बंधन नसते. बदलत्या काळानुरूप गझलेमधील शेरांचे संदर्भ बदलू शकतात.
- ❖ मराठी गझलेला मराठी मातीचाच सुगंध आला पाहिजे. महाराष्ट्रात मराठी झालेला पोषक असलेल्या प्रतिमा, रूपके आणि संकेत येथील सांस्कृतिक वातावरणात भरपूर आहेत.
- ❖ यमक अन्त्ययमक आणि वृत्तांचे बंधन पाळून सुद्धा शेर अगदी सहज सोपा पण तितकाच गोटीबंद असावा.

❖ शेर सोपा सुटसुटीत पण अर्थपूर्ण असावा. तो वाचणाऱ्यांच्या थेट हृदयात शिरावा. शोरातील दोन्ही ओळींचा परस्परश्री संबंध असलाच पाहिजे.
❖ कमीत कमी शब्दात जास्तीत जास्त आशय सांगणारा शेर असावा.
असे हे मराठी गझलेचे तंत्र आणि मंत्र समजल्या शिवाय खऱ्या अर्थाने मराठी गझल समजली आणि लिहिता येईलच असे म्हणता येणार नाही. म्हणून सर्वात प्रथम ते समजून घेतले पाहिजे तरच मराठी गझल आपणाला सहज अवगत होईल असे वाटते.

संदर्भसूची :-

- १) गांगण डी.एन., तोच रस्ता त्याच वाटा- पृष्ठ ६१० (प्रस्तावना) कै. ह. ना. आपटे प्रकाशन संस्था मुंबई, प्रथमावृत्ती २००४.
- २) डॉ. माधवी वैद्य- आरती प्रभूची कविता- पृ. १६१, निहारा प्रकाशन, पुणे-प्रथमावृत्ती १९९०
- ३) उर्दूतून इंग्रजी- अनुवाद- एम. मुजीब, मराठी अनुवाद वा. रा. कांत- 'गालीब'- पृष्ठ ४१-४२ साहित्य अकादमी नवी दिल्ली- प्रथमावृत्ती-१९८०.
- ४) डॉ. निर्मलकुमार फडकुले- डॉ. अजीज नदाफ, हा छंद गझलाचा- प्रस्तावना एकता प्रकाशन, सोलापूर, प्रथमावृत्ती १९९७.
- ५) भट सुरेश- एल्यार- पृष्ठ ८, साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर, चतुर्थवृत्ती १९९६.
- ६) गांगण डी.एन.- तोच रस्ता त्याच वाटा- पृष्ठ १२ (प्रस्तावना) कै. ह. ना. आपटे प्रकाशन संस्था मुंबई, प्रथमावृत्ती २००४.
- ७) सुरेश भट- एल्यार- पृष्ठ १२, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, चतुर्थवृत्ती १९९६.
- ८) सुरेश भट- एल्यार- पृष्ठ १४, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, चतुर्थवृत्ती १९९६.

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.net